

IMRE LÁSZLÓ**MŰFAJ ÉS RENDSZER TOLDY FERENCNÉL**

Arról sűrűn esik szó manapság, hogy a 20. század első felének domináns tudománya a fizika volt (nem is annyira Einstein, mint inkább az atombomba miatt), a második felének a kémia, a század végén és a 21. században pedig sok jel szerint az élettudományokra esik a hangsúly. Arról ritkábban, hogy a biológiának volt már legalább egy tudománytörténetileg integratív, tehát más tudományokra is átsugárzó hatású virágkora, méghozzá a 18. század második felétől a 19. század végefeléig, a voltaképpeni mai emberkép és az általánosíthatóságig egzakt tudományos metodika megszületéséig. Ahogy a történetiség elve mind nagyobb teret kap a kultúra értelmezésében, éppúgy kezdi a 18. századi orvostudomány is a maga „kóroktan”-ában az életrendet, az éghajlati tényezőket, a korhoz kötött meghatározókat juttatni szóhoz. (Az orvostörténet ezt elsősorban Hofmann nevéhez köti.) Az embertanban elkezdnek diakrón szempontokat érvényesíteni (ha nem is azon a fokon, mint Darwin), miközben a kultúrtörténet is egyre szívesebben él biológiai párhuzamokkal, ami nemcsak azt jelenti, hogy August-Wilhelm Schlegel (másokkal együtt) a maga organikus irodalom-felfogása szellemében a művek műfajhoz tartozását az egyedek fajokhoz rendelése módján képzelel el, hanem azt is, hogy az irodalom időbeliségét és alakulásrendjét valamiféle életfolyamatokhoz, születéshez, növekedéshez, felvirágzáshoz hasonlítják, megelőlegezve ezzel sok későbbi fejleményt, nemcsak Brunetière teóriáját a műfajok létharcáról, hiszen még Alastair Fowler, a 20. század második felének alighanem legkiválóbb műfajttörténésze is arra a kérdésre, hogy mikor szűnik meg létezni egy műfaj, rendre azt válaszolja, hogy halálának beálltát éppoly nehéz meghatározni, mint az élőlények esetében.¹

Az orvostudománnyal nagyon is szakszerűen foglalkozó Toldy Ferenctől egyáltalán nem állhatott távol a biológia érvelés- és gondolkodásmódja, s maga is hol eleven, továbbbélő, hol pusztulással fenyegető helyzetben látja a magyar irodalmi géniust irodalomtörténeti összefoglalásaiban. Dávidházi Péter nagyszabású, kivételes empátiával készült monográfiája is utal rá: Toldy irodalomtörténete (mint aktuális nemzeti nagyelbeszélés) a kiháló, kivesző eposz funkcióját veszi át, tehát az eposz hiába remélt kitelje-

¹ Alastair FOWLER, *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Oxford, 1982.

sedése folytán, annak helyén születik értekező műfaja.² Ez a hipotézis egyszersmind olyasfajta rendszer működését tételezi, melyben valamely szerv (ez esetben egy műfaj, a nemzeti eposz) meghibásodása, működési zavara, illetve fokozatos elhalása esetén ennek funkcióját egy másik szerv (ez esetben egy másik műfaj, az irodalomtörténet) veszi át. Okkal utal Dávidházi Péter arra, hogy a nemzeti elvárásokra kora fiatalságától fogékony Toldy kezén az irodalomtörténet-írás folyvást úgy fejlődött, hogy megfeleljen a kettős és ellentmondásos műfaji kívánalomnak.³ Ez a kettősség jelenti egyfelől a szigorú forrásismereti tudományosságot, másfelől az eposzias, romantikus fejezetcímeket virágzásról, hanyatlásról stb.

Ugyanakkor ez utóbbi fogalmak éppen annak az organikus fejlődéselvnek a velejárói, amelynek a jegyében a nemzeti szellem és kultúra életerejéről, életfunkcióiról volt szó-kás beszélni. Az ily módon felfogott folyamat azután különböző életterületek (tudomány, irodalom) összehangolt együttműködését és rendszerszerű működését biztosítja a műfajok, az irodalom testet öltésének formát és fikciót nyújtó műalkatok keretei között. Toldyban valóban korán mutatkozott hajlam arra, hogy ne csak korszellemben, nemzeti génuszban, hanem egzaktabb fogalmak szerint, példának okáért műfajokban gondolkozzék, hiszen már kamasz fejjel a magyar szonett fejlődéstörténete izgatta.⁴ Irodalmunk kezdetei is műfajok (áldomás, gyászdalok, mondák, legendák, zsoltárok) elkülönülése mentén írható le a számára, s kezdettől tekintettel van egy-egy műforma létezésének időtartamára, ameddig a mind többoldalúan fejlődő irodalmi rendszer számba vehető tényezője. Szenci Molnár zsoltafordításairól például nemcsak azt jegyzi meg, hogy francia „szkémák” szerint írta őket, hanem azt is, hogy „alaki tekintetben pedig – úgymint a szkémák különféleségére, a rímre és nyelvbéli előadásra nézve – időszakot alkotnak; s mind e napig közérvényvel bírnak a magyar protestánsoknál.”⁵ (Az „időszakot alkotott” kifejezés alighanem korszakalkotó voltokra kíván rámutatni, a „korszakalkotó” pedig nem csupán meghatározót, igen fontosat jelent ez esetben, hanem azt is, hogy korszakokban kell összegeznünk az irodalom fejlődését, méghozzá úgy, hogy e korszakok műfaji alakzatok rövidebb vagy tartósabb együttélése folytán nyerik el előre vivő vagy „fenntartó” funkciójukat.)

A műfaji distinkciók egy-egy mű vagy műcsoport időbeli elhelyezkedését éppúgy megpróbálják világossá tenni, mint tematikai, világképi alkatából eredő szerepét: a *Szigeti veszedelmet* és Liszti László *Mohácsi veszedelem* című művét eposziának mondja, Gyöngyösi *Murányi Vénuszát*, *Kemény Jánosát* pedig verses regénynek, ami ugyan nem felel meg a ma használatos terminusnak, de a Toldy által adott megkülönböztetés ismét csak helytálló: „nem országos fontosságú nagy események, nem egy darab világtörténet,

² DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése (Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet)*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004.

³ *Uo.*, 373.

⁴ LŐKÖS István, *Toldy Ferenc arcképei* = TOLDY Ferenc, *Irodalmi arcképek*, válogatta és a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta LŐKÖS István, Bp., Szépirodalmi, 1985, 11.

⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelen korig (1864–1865)*, a kötetet összeállította, a szöveget gondozta SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987, 92.

hanem egyének kedélyvilága, egyesek élete vagy életök egy érdekes momentuma nyerek költői tárgyalást.”⁶ Világos tehát számára, hogy bár művészi és eszmei vonatkozásban elmarad Gyöngyösi Zrínyi mögött, de témabeli és emberszemléleti vívmányai a 18. századvégi, sőt 19. századi fejleményeknek lettek az előzményei, amit egyebek mellett Arany János kapcsolódása is mutat hozzá. Effajta beállításai még akkor is érdemül tudhatók be, ha tudjuk, a fejlődéstörténetben Horváth János okkal korrigálta: „Ami az így létrejövő műfajban (melyet Toldy Ferenc verses regénynek, Arany János verses novellának bélyegez, s amit talán szerelmi hősregénynek kellene neveznünk) költészet: az inkább díszítő elem, mintsem szerves önálló egész.”⁷ Ez a gesztus (hogy ti. a műfaji előrelépés emberszemléleti és művészi nyereségét a jelen és a jövő rendszer szempontjából értékeli) nyilatkozik meg abban is, hogy a *Fanni hagyományait* „lélektani regény”-nek nevezi.⁸

A rendszer bővülésének konstatálása szólal meg nála, amikor Kazinczy költészetét elemezve a műfaji sokféleség kiterjedését méltányolja: „Változatosság nem egyedül a formákban, hanem tárgyban és hangban tűnik fel mindennek előtt. Derült bensőség, érzékenység nélkül uralkodik szonettjeiben, mely formát ő ültetett át költészetünkbe, ritornellejében, elegiáiban, melyek mindannyi édes, bájos kis képei leélt életszcénáknak; ódáiban, rapszodiáiban vallásos magasztosságra emelkedik érzése, majd himnusz lendületet vesz (Tisztulás ünnepe), sőt ditirambi tüzet és erőt (*A szabad Erdély*).”⁹ És azokban az esetekben, amelyekben (a számára jelenkorú korszakban született művekre nézve) legkevésbé mondhatjuk ítéletét megbízhatónak, még azon esetekben is olyan műfaji fogódzókat talál, amelyek a magyar verses epikának a megelőző félszázadban kialakult, szerfözlött szerteágazó rendszerén belül mutatják meg például Arany *Toldijának* egyediségét: „Nem eposz, egy kis család állapotai és kedélyviszonyai a tárgy, megtoldva néhány udvari jelenettel; de több csupa költői beszélynél is, egy egész kor élete tükröződésben benne vissza, nem sok, de éles vonásokban.”¹⁰ Nyilvánvaló, hogy a *Toldi* lényegét Arany nemzedéktársa, Gyulai tudta eredményesebben felismerni. Ezzel szemben Toldy Ferenc a műalkat távlatait, perspektívaváltását próbálja megragadni a szinkron verses elbeszélői műfaji együttesben. Sajátos és alighanem jellemző is, hogy míg a *Toldi* egy rangján felmért és működni látott verses epikai rendszer eleme itt (hiszen a nagy szintézis méltó módon beszélt Kisfaludy Sándor, Vörösmarty és mások verses epikájáról), addig a prózaepika és kiváltképpen a regény (bár Kármántól Jósikán át Eötvösig értékeli ennek múltbeli csúcseit) történetének rendszerszerű kiépítésétől eltekint, nem méltatva figyelemre sem Kemény, sem Jókai ekkor már kis híján két évtizedes írói pályáját.

A biológiai párhuzamoknak és a rendszerlátásból eredő rend- és logikateremtő képzetnek az érvényesülése ötlük szembe Révai Miklós diakrón nyelvszemléletének interpretálása során: aki belátta, hogy „a nyelv alkotmánya és törvényei nem egy kor ingadozó

⁶ *Uo.*, 98.

⁷ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 124.

⁸ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom...*, i. m., 160.

⁹ *Uo.*, 210.

¹⁰ *Uo.*, 396.

szakásából, hanem a nyelv fejlődéséből az időben, tehát ennek történetéből elvonhatók csak... Felismerte, hogy a nyelv nem holt elemek aggregátuma, hanem szellemi *szervezet* [kiemelés tőlem – I. L.], melynek mindenik íze él...¹¹ Mondanunk sem kell, hogy a kor s a megelőző korszak elméleti irodalmában (éppen a természettudományok fejlődésének hatására) rengeteg biológiai analógia fordul elő, olyan szerzőknél is, akiket Toldy feltehetően ismert, például Friedrich Schlegel fiatalkori, a görög és a római irodalommal foglalkozó könyvében, melyben a hangsúly a görög kultúra eredeti és nemzeti, önálló kibontakozására helyeződik, ahol is a műfajok arányos gazdagodásán alapul az organikus fejlődés.¹²

Az organikus fejlődésnek a rendhagyó elemei éppúgy a rendszer életképességéhez járulnak hozzá, mint a szabályszerűek. Ennek a mutációnak sajátos esetét fedezi fel Kisfaludy Károlyban, aki azáltal hozott újat, hogy elődeitől eltérően „a külső világból vette tárgyait, sőt lírája is élményekből indult; műveltségénél fogva pedig, mely a klasszikaliteratúrai alapot nélkülözte, s kirekesztőleg az új irodalmakra támaszkodott, az elvont eszménységnek s az óklasszikai kifejezésnek a költészetben természetes negációja volt. Példája s élő szavának hatása által emancipálta a költői előadást a görög mitológiai képes kifejezőmód s a klasszikai népek életére és kifejezőmódjára célzó vonatkozások alól, midőn érzésmódunk- és felfogásunkkal egyező kifejezést sürgetett. A dráma és beszély útján, a nemzeti tárgyakkal együtt nemzeti életet, alakokat, kifejezést vitt be az irodalomba, s így maga és követői a költészet és élet közt már tátongó hézagot szerencsésen áthidalták.”¹³

Toldy tökéletesen tisztában van azzal, hogy az irodalom egészséges és arányos fejlődésének a minél kiterjedtebb műfaji rendszert működtető előzmények vethetik meg az alapját, ezért szól olyan örömmel 1868. július 27-i akadémiai felolvasásában drámai irodalmunk 16. századi zsenyéiről. S ha tudja is, hogy még ez a csekélyke termés is csak a véletlen folytán maradt fenn egy-két darabjában, mégis műfajokban és alműfajokban gondolkozik, hogy a változatok sokféleségével az egykori (relatív!) gazdagság képzetét kelthesse fel, s ezért véli igazán fontosnak, hogy „mindegyik akkor művelt faj éppen csak egy-egy képviselőben él: így a politikai színdarab az egy *Balassi Menyhért* által van képviselve (1569), mely egyetlen példányban maradt fenn: a klasszikai tanodai dráma az egy Bornemisza Péter *Elektrája* által (1558), melynek egyetlen példányát Bessenyei György bírta, s mely azóta, fájdalom, elveszett vagy ismeretlenül lappang; a bibliai tanodai dráma az egy Szegedi Lőrinc *Theophaniája* által (1575 előtt); ... végre az úgynevezett moralitások szinte egyetlen maradványa a híres *Komiko-tragédia*...”¹⁴ Kazinczy iránti tisztelete is részben azon alapul, hogy egyfajta szintézisalkotót akar benne látni (Goethe követőjét, talán magyar megfelelőjét), aki sokféle műfajt kapcsol össze, s levelezésével is fejlődőképes rendszert kíván életben tartani.

¹¹ *Uo.*, 184.

¹² René WELLEK, *A History of Modern Criticism, II, The Romantic Age*, London, 1961, 7.

¹³ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom...*, i. m., 226–227.

¹⁴ TOLDY Ferenc, *Színköltészetünk zsenyéi* = TOLDY Ferenc, *Irodalmi arcképek*, i. m., 164–165.

Aligha túlzás azt állítani, hogy Toldy ír le először nálunk valamely korszakot egy rendszer működése gyanánt. *Az egyetemes emelkedés kora (1526–1606)* címmel tárgyalt periódus esetében például érzékeli a funkciómegosztást széphistóriák és történelmi műfajok közt, s ügyel a folyamatokra is: „A vallásos és erkölcsi históriák természetes átmenetet képeznek a tanköltészethez.”¹⁵ Ilyesfajta átmenetek észlelésében valóban önállót, érdekeset és maradandót nyújt, amikor például a lírai költészetet a vallásos költészetből eredezteti: „A lírai vagyis érzelmköltészet nálunk irodalmilag először is az egyház szolgálatában jelenik meg, tehát templomi használatra...; de ugyis mint a kebel vallásos érzései kifejezője...; jóval később, s ez időszakban még igen gyéren talált a világi ének is művelőt.”¹⁶

A folyamatok számba vétele és egységbe rendezése mellett kiterjed figyelme az „ugrás”-okra (az ő szóhasználatában „szökés”-ekre), melyek váratlanságuknál és újszerűségüknél fogva nemcsak zavart, hanem élénkület is hoznak a műfaji hierarchia létmódja szempontjából. Az *Újjászületés koráról (1772–1807)* szólva jellemzi a regény megjelenését: „Amit e kor a francia regény teréről hozott, csak arra való, hogy azon szökés nagyságát megmérhessük, melyet az elbeszélő próza Báróczy által tett.”¹⁷ Szükségképpen éppen ennek a kornak a gyors gazdagodásától ihletve, a műfaji rendszer külföldről származó elemeinek szentelve teret ad szemléletes, áttekinthető képet Faludi Ferenc költészetéről: „Ismerte a valódi népköltészetet, a magyar köznép dalait; ismerte és szerette a francia sanzonokat, s amazok melegítő, ezeknek ízlésnemesítő hatása alatt írogatta hol víg szeszélyű s jókedvű, hol derült életbölcészetet lehelő költeményeit...”¹⁸

Az új iskola valóban korszaknyitó eredményeit is az új műfajok együttes, rendszert alkotó fellépésének tulajdonítva fejtegeti: „Az *Auróra* vívmányai közül valók a románc és ballada..., a költői beszély és kisebb eposz..., az elbeszélés és novella..., az első tisztán költői regény...”¹⁹ A fellépő új műfajok komplikáltabb összefonódását a megelőző korszak reprezentáns műfajaival vagy nem veszi észre, vagy nem méltányolja. *A helység kalapácsa* öszerinte „tartalmatlan, póriás, s alakítás nélküli rögtönzet volt”, amit aztán maga a költő is kihagyott két év múlva összegyűjtött versei közül.²⁰ (A Kazinczykor neveltjét valóban sokkolhatta Petőfinek ez a műve akkor is, ha nem vette észre a *Zalán futását* gúnyoló passzusokat.) Ehhez képest meggondolkodtatóak a *Dorottyára* vonatkozó, igen elismerő szavai: „nemcsak kompozícióra, hanem a furcsának, s még inkább a gúnynak kimeríthetetlen erére nézve óriásilag magaslik kortársai, úgy mint Gvadányi, Verseghy, Fazekas felett.”²¹ Itt sem érinti azonban a komikus eposznak azt a műfaj történetileg kitüntetett funkcióját, hogy a parodizáló szembeállítások eleve új hely-

¹⁵ TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom...*, i. m., 71.

¹⁶ *Uo.*, 73.

¹⁷ *Uo.*, 148.

¹⁸ *Uo.*, 130.

¹⁹ *Uo.*, 238.

²⁰ *Uo.*, 395.

²¹ *Uo.*, 162.

zetet teremtenek a műfaji hierarchiában, s az ilyesfajta leszámolás egyszerre tereptisztítás és új perspektívák felmutatása.

Toldy világosan látja az európai hatások műfajteremtő eredményeit. Még a pályaképjellegű és kortörténeti ambíciójú *Kazinczy Ferenc és kora* című monográfiája is rámutat arra, hogy az idegen inspirációk milyen nagy mértékben segítik elő a költészet differenciálódását: „Klasszikusok alakhű fordításai, s némely eredeti művek által az eposz, az elégia, az óda kezde behozódni, sőt a már most vajúdó új iskola is ez után vitte rá a ritmust az előzőleg maga által megalkotott dalra.”²² A rendszerszerűségnek tehát speciális hozadéka az idegen hatások szerinti lajstromozás.

Egészeiben véve ezúttal elegendőnek látszik rámutatni: minthogy nálunk Toldy írt elsőként kronologikus rendbe állított, politikai-társadalmi folyamatokat kauzális módon a kultúra történetéhez társító, egy adott kor irodalmát széles összefüggésrendszerbe ágyazó irodalomtörténetet, ez annak a tételezését is magába foglalja, hogy első kísérlet ez az irodalomfejlődés rendszerszerű koncipiálására, illetve műfaj történeti alapon történő szegmentálására. A rendszerszerű szemlélet nemcsak a diakrón folyamat rajzát hatja át, hanem a szinkrón áttekintéseket is, amelyek nem pusztán egymás mellé helyezik egy-egy korszak műfajait, hanem rejtett összefüggéseket vésztetnek észre. Mintha horizontális és vertikális kiterjedés mentén is szemléltetnék az időbeli egymásutánosság okait és következményeit csakúgy, mint az időben együttlétező műcsoportok kölcsönhatásait. Nem kizárt, hogy eme látásmód kialakításában orvosi tanulmányai is segítettek, hiszen a különböző életkorban fellépő kórállapotok összefüggéseivel éppúgy meg kellett ismerkednie, mint az egyazon életszakaszban egymásra ható érrendszer, emésztés, köhögés stb. viszonylataival.

Legfőbb ihletője mégis a maga korának bámulatos irodalmi fejlődése lehetett, hiszen minden „virágzó irodalmi kibontakozásban ott él az az igény, hogy törekvései az ízlés és az elvek szintjén is tudatosodjanak.”²³ Toldy életművét – mondanunk is felesleges – minden kor más módon, más igények jegyében értelmezi. Ma is lehetne őt a kánonképzés vagy a kultusz kutatás, a kritikátörténet vagy a recepciótörténet és sok minden más szempont szerint feldolgozni. Műfajok hierarchiájában, diakrón rendszerekben gondolkodó szintézisalkotóként az egyetemes magyar tudománytörténet úttörőjét méltányolhatjuk benne.

²² TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora (1859–1860)*, a kötetet összeállította, a szöveget gondozta SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987, 79.

²³ BARTA János, *Toldy Ferenc és Gyulai Pál emlékezete* = B. J., *Évfordulók*, Bp., Akadémiai, 1981, 287.